

‘Une terre hospitalière et libre’?

Franse migranten tussen restauratie en revolutie in het Brussel van Willem I (1815-1830)

WIM LEMMENS

French migrants between restoration and revolution in Brussel, during the rule of King Willem I (1815-1830)

After the Napoleonic era, the Bourbon Restoration regime despised and rejected French revolutionary actors and bonapartists. Those detested men, exalting military sentiments and liberal ideals, took refuge in the newly established United Kingdom of the Netherlands. Although King William I was pushed to expatriate subversive immigrants, he was bound by the recently elaborated constitution. Active as journalists, lawyers, freemasons or teachers, they propagated liberal values of the French Revolution and initiated through newspapers, literary discussions and theater performances, a new generation of political activists, despite the desires of Restoration regimes.

Op een koude winterdag in januari 1826 begaf een rouwstoet zich door de geplaveide straten van Brussel. Artistieke talenten gingen talrijke musici vooraf, gevolgd door prominente personen uit de Parijse revolutionaire society. Zij volgden allen de katafalk met daarop het stoffelijk overschot van de meester van het Franse classicisme, Jacques-Louis David. Wat bracht deze voorname actoren uit het voorbijje Franse revolutionaire bestel naar Brussel? De route naar Père Lachaise hadden zij alvast niet gemist. Het waren slachtoffers van rigoureuse wetgeving, tot stand gekomen na Napoleons definitieve nederlaag nabij Waterloo. Deze voormalige Franse politici beriepen zich, zoals vele andere landgenoten die vrijwillig of gedwongen migreerden, op de gastvrijheid en eeuwigdurende tolerantie van de Nederlanden.¹

Het leven en arbeid van deze migranten is tot op heden slechts sporadisch onderwerp geweest van wetenschappelijk onderzoek. Het gefragmenteerd karakter van het bronnenmateriaal stelt de historicus voor bijna onoverkomelijke problemen. Daarnaast legt de Franse historiografie zich niet zozeer toe op buitenlandse ontwikkelingen, terwijl Belgische en Nederlandse geschiedkundige studies veelal gestoeld zijn op verouderde literatuur en op uitentreuren herhaalde gemeenplaatsen.² Hoe verhoudt het verhaal van de Franse migranten

1 Auguste Baron, *Mosaïque belge, mélanges historiques et littéraires* (Brussel 1837) 175.

2 I. Goddeeris, ‘Van favoritisme naar legaliteit. De Belgische tolerantiedrempel voor politieke activiteiten van ballingen, 1830-1914’, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 40 (2010) 3, 313. Zie

zich tot de bestaande historiografie? Dat slachtoffers van religieus en politiek fanatisme zich aangetrokken voelden tot de gastvrije Nederlanden en het land percipieerden als een liberale oase waar burgerrechten en -vrijheden geen dode letter waren, strookt niet met het beeld dat Lode Wils voorhoudt.³ De 'Hollandse periode' met haar antiliberaal koning was bij voorbaat gedoemd te mislukken. Als de these van Wils wordt ondersteund, dan lijkt een onderzoek naar migranten en hun politiek-culturele invloed haast pedant. Op deze manier blijven de culturele maar vooral de politieke veranderingen die tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden plaatsvonden in dichte mist gehuld en worden een Louis de Potter of Sylvain Van de Weyer, als exponenten van de eigen politiek uitgesloten generatie, haast gesacraliseerd.

Het nationale navelstaren maakte medio jaren 1980 plaats voor interdisciplinair onderzoek met internationaal karakter. In de afgelopen decennia kende het onderzoek naar het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden een nieuwe impuls. Zo besteedde Arthur Vermeersch in zijn proefschrift aandacht aan de rol van uitgeweken Franse publicisten en broodschrijvers in de vroege negentiende eeuw.⁴ Vermeersch' onderzoek blijft vooralsnog de voornaamste studie over de journalistieke activiteiten in het Brussel van koning Willem I. De Amsterdamse historicus Niek Van Sas bekeek de effecten van de migratie vanuit een andere hoek.⁵ Hij plaatste de ontwikkelingen van de Nederlandse staat binnen de veranderende Europese context. De aanwezigheid van publicerende 'inwijkelingen' had de Nederlandse regering geen windeieren gelegd. De publicitaire activiteiten van Franse migranten en hun politiek-culturele uitwerking achtte Van Sas van groot belang voor het interne staatsvormingsproces van het nieuwe koninkrijk alsook voor de positie van het regime van Willem I in een Europese en Restauratieve constellatie. Meer recente publicaties stippen eveneens de aanwezigheid van Franse migranten aan, echter zonder verder in te gaan op hun politiek-culturele activiteiten en de verstreckende gevolgen ervan.⁶

ook: F. Caestecker & W. Adriaens, 'Vluchtelingenbeleid in de negentiende en twintigste eeuw, een terugblik', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 40 (2010) 3, 300.

3 L. Wils, 'Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830) en de natievorming', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 4, 502-216.

4 Arthur Vermeersch, *Ontstaan, personele en structurele ontwikkeling van de Brusselse opiniepers en haar verhouding tot de regering van het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden: 1814-1830* (Gent 1981).

5 Niek Van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831* (Groningen 1985).

6 Zelfs E. Witte, 'De constructie van België, 1827-1847', in: Vincent Dujardin, Michel Dumoulin e.a. (red.), *Nieuwe geschiedenis van België, I: 1830-1905* (Tielt 2005) 56 haalt de invloed van Franse migranten slechts terloops aan. F. Sartorius ('De Fransen in België in de 19e eeuw', Anne Morelli (red.), *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu* (Leuven 1993) 147-164) wijdt slechts één paragraaf aan de periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, terwijl Van de Sande en De Valk de klemtoon leggen op Italiaanse vluchtelingen omdat 'French immigrants are sometimes hard to distinguish from Belgians', zie: A. Van de Sande en H. de Valk, 'Italian refugees in the Netherlands during the Restoration, 1815-1830', in: Anne Morelli (red.), *L'émigration politique en Europe aux XIXe et XXe siècles. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome* (Rome 1991) 196.

Brachten Vermeersch en Van Sas nodige nuances aan en overstegen zij het louter nationale referentiekader, jonge onderzoekers gingen nog een stap verder. Waar voorheen fiscale ontevredenheid en het constitutioneel denken die de basis voor maatschappelijke grieven vormden werden onderzocht, bestaat nu de tendens om onderzoek te verrichten naar de vectoren waarlangs de publieke opinie zich manifesteerde. Ideeën ontstaan niet uit zichzelf en ze zweven niet in een ijle ruimte. Of, om het met een boutade te stellen: 'bomen hebben wortels, mensen hebben benen, ideeën hebben vleugels'.⁷ Onderzoek naar transfers van ideeën, geschriften en burgers is van wezenlijk belang om enig zicht te verkrijgen op de complexiteit van maatschappelijke veranderingen. Overdracht van ideeën is geen louter lineair proces. Het is eerder een veelrichtingsverkeer, een complex geheel van circulatie én transformatie van ideeën, en mobiliteit van actoren.⁸ Van groot belang zijn de politiek-culturele actoren – niet in het minst de overheid zelf – die bijdragen leverden aan de veranderingen van en in het rijk van Willem I.

Zo hebben Stefaan Marteel, Jeroen Van Zanten en Janneke Weijermars de genegeerde aspecten van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden belicht.⁹ Concentreert Marteel zich op de ideologische transformaties in de Zuidelijke Nederlanden, dan legt Weijermars de levendige literaire activiteiten van letterkundige genootschappen bloot. Van Zanten stelt daarnaast terecht dat in de Restauratieve periode politieke discussievorming verre van zelfsprekend werd geacht. Naast de debatten in de Tweede Kamer waren het de buitenparlementaire proteststemmen die gestaag weerklink vonden binnen en buiten de huiskamer. Allen leggen de nadruk op de mobiliteit van burgers en de circulatie van ideeën binnen de Nederlanden. Met opinievorming, intellectuele mobiliteit, sociabiliteit en literaire bedrijvigheid was het in de vroege negentiende eeuw dus niet zo pover gesteld. Toch blijft een niet onbelangrijke – Franse – dimensie onderbelicht. De vraag kan effectief gesteld worden waarom het Nederlandse territorium tijdens de Restauratie, waarin conservatisme en drang naar orde en rust hoogtij vierden, als bevoorrecht *asylum* en liberaal brandpunt bestempeld werd.¹⁰

Migranten hebben, zoals soms vluchtig werd vastgesteld, enige invloed uitgeoefend, maar het doel van onderhavig artikel is juist de politiek-culturele

7 J. Leerssen, 'Bomen hebben wortels, mensen hebben benen, ideeën hebben vleugels. Een introductie', *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 1, 3–14.

8 Over culturele transfers en het modieuze historiografische paradigma van de *histoire croisée*, zie onder andere: P. Bourdieu, 'Les conditions sociales de la circulation internationale des idées', *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 144 (2002) 3–8; M. Werner & M. Espagne, 'La construction d'une référence culturelle allemande en France: genèse et histoire (1750–1914)', *Annales ESC* 42 (1987) 969–992; M. Werner & B. Zimmermann, 'Beyond comparison: 'Histoire croisée' and the challenge of reflexivity', *History & Theory* 46 (2006) 30–50.

9 Stefaan Marteel, 'Inventing the Belgian Revolution'. *Politics and political thought in the United Kingdom of the Netherlands (1814–1830)* (Firenze 2009); Jeroen Van Zanten, *Schielijk, winzucht zwaarhoofd en bedwaard. Politieke discussie en oppositievoering, 1813–1840* (Amsterdam 2004); Janneke Weijermars, *Stiefbroeders. Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I (1814–1834)* (Hilversum 2012).

10 Walter Bruyère-Ostells, *La grande armée de la liberté* (Parijs 2009) 154.

invloed die uitging van deze groep gemigreerde Fransen in Brussel en het overheidsoptreden te kaderen binnen de context van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Door de complexiteit en correlatie van de onderwerpen zal niet uitsluitend gefocust worden op de migratie van Franse burgers, maar de nadruk liggen op de netwerkvorming enerzijds en de ideeënoverdracht tijdens Willem I's koninkrijk anderzijds.

Babylonische ballingschap in Brussel

De redenen waarom de Zuidelijke Nederlanden en Brussel in het bijzonder als toevluchtsoord voor migranten fungeerden zijn van velerlei aard. Brussel kende, als prefectuur van het voormalige Dijledepartement, een gestage bevolkingsgroei. Van een middelgrote plaats, zoals omschreven in de achttiende eeuw, evolueerde de Zennestad naar één van de vijftien grootste steden op het Europese vasteland. Tijdens het bewind van Willem I (1815-1830) nam de bevolking met een kwart toe.¹¹ Deze demografische uitbreiding was hoegenaamd niet het gevolg van het industrialiseringsproces van de negentiende eeuw. Brussel, afwisselend met Den Haag de residentie van de Oranjevorst en het meereizende ambtenarenkorps, was een stad met provincialistische allure waar luxenijverheden, culturele en administratieve sectoren zich ontplooiden.¹²

Socio-economische motieven verklaren slechts ten dele waarom migranten zich in het zuiden van het land ophielden. Voor de politieke drijfveren dienen we in eerste instantie de maatschappelijke situatie in Frankrijk aan te halen. Daar werd, met de troonsbestijging van Lodewijk XVIII, de monarchie nieuw leven ingeblazen. Napoleon keerde onverrichterzake terug uit zijn ballingsoord op Elba. Tijdens de Honderd Dagen trachtte de keizer te teren op de economische malaise van het land, het liberale ongenoegen van menig burger en de uit staatsstructuren geweerde bonapartistische steunpilaren.¹³ De Slag bij Waterloo maakte een einde aan het onmogelijk intermezzo van de Corsicaanse veldheer. De daaropvolgende Witte Terreur – analoog aan de Jacobijnse Terreur – culmineerde in een parlementaire machtsoverdracht ten voordele van vurige koningsgezinden die, erop gebeten om de hoofdverdachten van de Honderd Dagen te straffen, rigoureuze wetgeving tot stand brachten. Kortom, wanordelijkheden en de inperking van (individuele) burgerrechten dreven veel afgedankte militairen, wanhopige burgers en liberale aspiranten het land uit.

De dood van Lodewijk XVI en de bloedige periode van de *Convention Nationale* lag bij royalistische aristocraten nog vers in het geheugen. Dat de te-

11 M. de Metsenaere, 'Thuis in gescheiden werelden. De migratoire en sociale aspecten van verfransing te Brussel in het midden van de 19e eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 21 (1990) 3-4, 18-19.

12 A. Brantegem, 'Migratie naar Brussel in de lange negentiende eeuw', in: Charlotte Debroux (red.), *Herinnering en migratie. Verenigingen van nieuwe Brusselaars tijdens het interbellum* (Brussel 2010), 29.

13 Émmanuel de Waresquiel, *Cent-jours: la tentation de l'impossible, mars-juillet 1815* (Parijs 2008).

Afb. 1 SAB, Plannen & Kaarten: 52, 'Plan de la ville de Bruxelles divisé en arrondissemens et sections, dressé d'après les meilleurs matériaux' (Jean, 1824).

rugkeer van Napoleon in maart 1815 onder andere mogelijk was gemaakt door revolutionaire oudgedienden, deed de roep om de bestraffing van de koningsmoord van 1793 nog luider klinken. Op 24 juli 1815 bekrachtigde de Franse koning de verbanning uit Parijs van negentien generaals en officieren, en achtendertig overige personen.¹⁴ Nog geen zes maanden later werd aan de ultraroyalistische *Chambre introuvable*¹⁵ enigszins voldoening geschonken door de ratificatie van de omstreden amnestiewet: naast de in juli 1815 verdreven napoleongetrouwen werden nu ook de voormalige leden van de *Convention Nationale* verbannen die de keizer in 1815 ondersteuning hadden geboden.¹⁶

Deze moderne incarnaties van Kaïn waren niet de enigen die hun vaderland noodgedwongen achterlieten. Naast deze ballingen was er een onbekend, doch niet te verwaarlozen aantal Fransen dat poogde te ontsnappen aan repres-

¹⁴ Archives Nationales de France (verder ANF), F7 [Politieserie], 6678/1-3 & 6678/7.

¹⁵ Emmanuel de Waresquiel en Benoît Yvert, *Histoire de la Restauration (1814-1830): naissance de la France moderne* (Parijs 1996) 165-196.

¹⁶ Van de oorspronkelijke 455 leden van de *Convention Nationale*, waren er in januari 1816 nog 241 in leven. Uiteindelijk werden 171 *régicides* getroffen door de amnestiewetgeving. Zie: ANF, F7 [Politieserie], 6707/1, 6707/6, 6708/2 & 6708/5.

sieve maatregelen. Tegen het openlijk belijden van revolutionaire idealen en het openbaren van liberale politieke principes werd opgetreden door geheime politionele diensten en het gerechtelijke apparaat. 'Mais ces hommes ont des idées libérales; il n'aiment point l'ancien régime avec ses privilèges; ils veulent non un république qu'ils savent impossible, mais une monarchie constitutionnelle. Il faut les pendre, les déporter, au moins les exiler', schreef de uitgeweken Parijse journalist Louis-Augustin Cauchois-Lemaire in zijn *Fantaisies*.¹⁷ Uit vrees voor een terugkeer van het oude regime en om zich te onttrekken aan een klimaat gedomineerd door opgeschorte of afgeschafte burgerrechten en beperkte individuele rechtszekerheid, was de keuze voor een vlucht langs Lille of Valenciennes geen zeldzaamheid.¹⁸

Via de Franse noordgrens arriveerden ballingen en migranten in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Daar konden zij terugvallen op een al bestaand netwerk van oude kennissen en vriendschappen met zowel achtergebleven Fransen als met Zuid-Nederlandse steunpilaren van Napoleons keizerrijk. Een vrij moderne en liberale grondwet bood de nodige waarborgen voor een veilig en zeker bestaan. Werden liberale politiek-publicitaire activiteiten onder het Bourbonbewind niet bepaald goed onthaald door conservatieve en reactionaire groeperingen, de constitutie in Willems koninkrijk kende daarentegen een relatief verregaande persvrijheid toe waardoor uitgeweken en uitgewezen schrijvers hun pen konden aanscherpen. Voor de Franse immigranten gaf het vierde grondwetsartikel echter de meeste voldoening. De grondwet stelde immers dat zowel ingezetenen als vreemdelingen gelijke rechtsbescherming binnen het territorium genoten en verzekerde het verblijfsrecht. Toen publicist Cauchois-Lemaire zich genoodzaakt zag de Franse hoofdstad te verlaten, lag zijn bestemming voor de hand: 'Après ce beau mouvement que je n'ose appeler tragique, vû ma taille, je fis mon paquet que la bonté paternelle des ministres a singulièrement allégé, et je cheminai vers une terre hospitalière et libre: mes lecteurs ont nommé la Belgique'.¹⁹

De Franse migranten, gebruikmakend van het constitutionele vrijgeleide, droegen hun intellectuele kennis, politieke idealen en Franse culturele praktijken uit. Zij verkregen van de Nederlandse koning en zijn vertrouwenspersoon Anton-Reinhard Falck in eerste instantie ruime mogelijkheden zich in de Zuidelijke provincies te vestigen. Het is niet verwonderlijk dat onder anderen justitieminister Cornelis-Felix Van Maanen, onder druk gezet door buitenlandse gezanten, de moeilijkheden die de ongenode gasten veroorzaakten in zijn koninkrijk onder de aandacht van Willem I trachtte te brengen. Berlijn en Wenen

17 Louis-Augustin Cauchois-Lemaire, *Fantaisies politiques, morales, critiques et littéraires* (Brussel, 1816) 7-8.

18 ANF, F7 [Politieserie], 6707/5: in augustus 1816 verbleven er 63 *régicides*, 17 *proscrits* en 30 befaamde ex-militairen in de Nederlanden. Een derde van de koningsmoordenaars en 14 personen die door Fouché op een lijst werden geplaatst, resideerden in Brussel. Deze gegevens werden verzameld op basis van door de Fransen afgeleverde paspoorten en geven mogelijk een vertekend beeld.

19 *Le Nain Jaune Réfugié*, v.3 (1816, 9).

zagen met lede ogen aan hoe zich in de buffer tegen Frankrijks expansionisme een grote concentratie vluchtelingen van bedenkelijk allooi vestigde en de begeerde drang naar rust en orde bedreigde.

Samenzweringen tussen pot en pint

Hoe vulden de uitgewezen en uitgeweken Fransen hun dagen in het provincialistische Brussel? De Brabantse hoofdplaats was Parijs niet. Toch verliep de integratie in het lokale stedelijke milieu relatief vlot. Zuid-Nederlandse steden waren door de vele jaren van Frans bewind op socio-cultureel vlak sterk georiënteerd op Parijs, waardoor diverse vormen van sociabiliteit ingebed waren in een francofiele sfeer. Als cultuurtaal stond het Frans hoog aangeschreven, voornamelijk in de bovenste geledingen van de maatschappij.²⁰ Literatuur, toneel en opera in het Frans opgesteld of uitgevoerd konden op belangstelling rekenen van de Franse migranten. Het propageren van idealen verliep ook via andere kanalen. Zo behoorden vrijmetselaarsloges, leeskabinetten en drankslijterijen tot die instellingen die de integratie en sociabiliteit bevorderden.²¹ Nieuwkomers ventileerden er hun ideeën en konden er netwerken opbouwen en uitbreiden.

Als publieke en commerciële ruimtes worden drankgelegenheden bestempeld als instellingen waar debatterend en discussiërend geesten tot rijping kwamen.²² Eigentijdse reisgidsen vermelden de exquise Café Suisse en Café Domino als verzamelpunten van Franse vreemdelingen in Brussel.²³ In Café Mille Colonnes, aan het Muntplein, trof de politie veelvuldig Bertrand Barère aan. Deze oud-conventionnel, die als Mr. de Roquefeuille door het leven ging in de Zennestad, ploos er de liberale dagbladen uit en onderhield er gesprekken met de journalisten van *Le Courier des Pays-Bas* en liberale advocaten.²⁴ Een soortgelijk beeld bood het leeskabinet van Horgnies-Regnier. Politionele bronnen omschreven het etablissement van deze Brusselaar, tevens mede-uitgever van het satirisch-liberaal blad *Le Nain Jaune Réfugié* waaraan de voornoemde Cauchois-Lemaire meewerkte, als de trekpleister van liberaal gezinde Franse migranten.²⁵

20 A. Vermeersch, 'De taalsituatie tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1814-1830', *Taal en Sociale Integratie* (1984) 4, 393.

21 M. Janse, 'Towards a new history of civil society', *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 2, 107.

22 H. Bödeker, 'Das Kaffeehaus als Institution aufklärerische Geselligkeit', Étienne François (red.), *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse (1750-1850)* (Parijs, 1986), 54-55; B. Lecoq, 'Le café', Pierre Nora (red.), *Les lieux de mémoire* (Parijs 1997) v.3, 3784.

23 Auguste Imbert en Benjamin-Louis Bellet, *Tablettes bruxelloises, ou usages, mœurs et coutumes de Bruxelles* (Brussel, 1828) 75, & Cornelis Van der Vijver, *Wandelingen in en om Brussel, benevens een uitstapje naar Gent en Brugge in den jare 1823* (Amsterdam 1823) 60-62.

24 Amédée Saint-Ferréol, *Les proscrits français en Belgique ou la Belgique contemporaine vue à travers l'exil* (Parijs 1875) 14.

25 ANF, F7 [Politieserie], 6807/1438.1: Du Nain Jaune.

Zochten de verbannen *régicides* en napoleontische magnaten elkaar op in het Warandepark en in de omgeving van het koninklijk paleis, dan waren daarnaast andere residenties brandpunten van politieke ontevredenheid, wanhoop en onrealiseerbaar idealisme. De huiselijke sociabiliteit van de migrantengemeenschap concentreerde zich voornamelijk rond twee *salonnières*. Vooraleerst was er de creoolse Fortunée Hamelin, die tijdens het Directoire prominente politici en publicisten tot haar kring mocht rekenen.²⁶ Wegens haar betrokkenheid bij de Honderd Dagen verkoos ze, zoals vele van haar lotgenoten, Brussel als toevluchtsoord. Daar zocht ze steun bij vrienden die niet bekend stonden om hun zachtaardige gevoelens ten aanzien van de Bourbonmonarchie. Antirestauratieve sentimenten vonden eveneens weerklink in het salon van Laure de Boneuil. Zij ontving de redacteurs van *Le Nain Jaune Réfugié*, gevluchte literatoren en afgedankte militairen in de woning van Augustin Crassous de Meuduil, voormalig Frans gediende, vrijmetselaar en advocaat aan de Brusselse balie.²⁷ Politieverslagen laten over het doel van zulke bijeenkomsten niets te raden over: 'on y parle de leurs pieux désirs, de leurs anciens rêves, et d'espérances chimériques, qu'ils ne peuvent fonder sur aucune apparence'.²⁸ Met discussies en politieke opinievorming, afgewisseld met gokspelen, droomden en hoopten de tegenstanders van de herstelde Franse monarchie op een snelle en krachtige ommekeer van het politieke bestel van hun vaderland.

In diplomatieke kringen werden de salons van Hamelin en de Boneuil beschouwd als achterkamers waar geheimzinnige en perfide activiteiten plaatsvonden. Het gevaar van revolutionaire agitatie en liberale subversieve handelingen, aldus de buitenlandse vertegenwoordigers, werd vergroot door de soms openlijke ondersteuning die eminente Nederlandse Kamerleden en gezagsdragers de ballingengemeenschap boden. Er school echter wel een grond van waarheid in hun redenering. Dat de afkeer van de Bourbons er groot was, konden de gezanten niet ontkennen. De *salonnières* maakten er geen geheim van dat ze veeleer de Hertog van Orléans, de Prins van Rome of de Nederlandse kroonprins in de Tuileriën wilden zien staan. De migranten in Brussel kwamen meermaals in het vizier tijdens politionele onderzoeken. Dat was het geval bij de mislukte aanslag op de Hertog van Wellington in februari 1818 te Parijs en bij de vrijdelde ontvoering van de Russische tsaar.²⁹

De Nederlandse overheid vond de kritiek uit Parijs en Wenen in eerste instantie onterecht. Ze stelde Frankrijk zelf verantwoordelijk voor de concentratie van migranten in Brussel. In Parijs verkregen de vluchtelingen en ballingen een paspoort met bestemming Brussel. Daarbij meende de entourage van Willem I dat de koningsmoordenaars al een gezegende leeftijd hadden bereikt.

²⁶ Maurice Lescure, *Madame Hamelin: merveilleuse et turbulente Fortunée, 1776-1851* (Parijs 1995).

²⁷ Odette Dossios-Pralat, *Michel Regnaud de Saint-Jean-d'Angély, serviteur fidèle de Napoléon* (Parijs 1932).

²⁸ ANF, F7 [Politieserie], 6814/1952: Brief van de Roisin aan Luitenant der Politie (4-3-1816).

²⁹ Nationaal Archief Den Haag (verder NANL), 2.09.01 [Ministerie van Justitie] 456: *Memorie van successieven berigten*.

Veel dacht de regering dan ook niet van de 'arme drommels'³⁰ te verwachten. Door de Franse repressieve perswetgeving en wraakwellust van ultraroyalisten trachtten onder andere vele publicisten, drukkers en boekhandelaren hun geluk te beproeven in de Nederlanden. Allerhande publicaties die handelden over de verguisde Bourbons en het reactionaire karakter van diverse Europese vorstenhuizen zagen in Brussel het licht. De regering had enigszins gelijk. Ze had weinig directe middelen om de verlangens van de Alliantie in te lossen. De grondwet bood immers bescherming aan vluchtelingen. En op internationaal vlak was onenigheid troef. Zo hadden de Hertog van Wellington en zelfs de Franse ambassadeur te Brussel meermaals gepleit in het voordeel van de migranten. Daarenboven diende de Nederlandse vorst in het Europa van het Congres van Wenen de onafhankelijkheid en integriteit van zijn nieuwe koninkrijk te bestendigen: plotsklaps toegeven aan Oostenrijkse of Franse druk behoorde niet tot de gewenste mogelijkheden.

Het gedogen van liberale en revolutionaire aspiraties

Om het imago van de moderne en tolerante Nederlandse grondwet overeind te houden, behoorde een schending van het asielrecht niet tot het geliefkoosde actieterrein van de koning en zijn ministeriële entourage. Het tolerante optreden was evenzeer een noodzakelijk kwaad: politieel optreden was door onderbezetting, het gebruik van valse namen en fraudeleuze paspoortpraktijken ontoereikend. De politieke diensten ondervonden heel wat moeilijkheden bij het schaduwen van de Franse migranten.³¹ Wat waren nu de verstrekkende gevolgen van het verblijf van de Fransen, hun activiteiten op het gebied van de sociabiliteit en het contact met de Zuid-Nederlandse bevolking voor het politieke en politiek-culturele klimaat in het koninkrijk?

Naast het drinkgelag in cafés en de krantenlectuur in lees kabinetten, was het toneel een vector waarlangs politieke ideeën in de publieke ruimte geworpen konden worden. Het opvoeren van Franse theaterstukken was uitermate geschikt om revolutionaire idealen en republikeinse deugden te verheerlijken. Het antieke Rome, moed, plichtsbewustheid en zelfopoffering waren de elementen die met name Antoine-Vincent Arnault te berde bracht in zijn *Marius à Minturnes* en zijn *Germanicus*.³² Met de dood van Lodewijk XVIII's broer had Arnault evenwel niets te maken. Toch werd ook hij na Napoleons Honderd

30 Anton-Reinhard Falck, *Brieven van A.R. Falck, 1795-1843* (Den Haag 1857) 185-186.

31 Marij Leenders, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* (Hilversum 1993) 75. NANL, 2.09.01 [Ministerie van Justitie] 456: Procureur-Generaal Van der Fosse aan Van Maanen (10-10-1822). Aan de Brusselse politiecommissaris De Knyff werd ironisch meegedeeld dat 'les français connaissent mieux que personne les formalités à observer pour la régularité des passeports' (Stadsarchief Brussel (verder SAB), Pol.776: Vanhof aan De Knyff (01-04-1820)).

32 Raymond Trousson, *Antoine-Vincent Arnault (1766-1834). Un homme de lettres entre classicisme et romantisme* (Parijs 2004).

Dagen verbannen en wel om zijn ambtenarencarrière tijdens het Empire en zijn publicitaire activiteiten in *Le Nain Jaune*. Zoals vele van zijn lotgenoten trok hij in 1816 naar Brussel waar hij de nodige bescherming vond bij Falck en de oudste zoon van Willem I. Het buitensporig liberaal gehalte en het exalteren van de Franse revolutionaire illusies kon niet op instemming rekenen van de geallieerden.³³ De vrees voor antiklerikale wanordelijkheden, revolutionaire oprispingen en aangewakkerd bonapartisme was reëel. Dat de Franse acteur François-Joseph Talma door de Nederlandse vorst uitgenodigd werd om in het land voorstellingen te geven, werd in de Tuileriën niet goed onthaald. Het Franse toneel en de door Talma in Brussel vertolkte personages waren weinig bevorderlijk voor de publieke zeden en het bewaren van de openbare rust.³⁴

Dat bonapartistische oprispingen de mogendheden verontrustten, lijdt geen twijfel. Vooral in de jaren 1820 hadden Frankrijk, Pruisen en Oostenrijk te kampen met binnenlandse onrust. Opgehitste liberaal gezinde burgers wier politieke verwachtingen niet waren ingelost, konden hun toevlucht niet zoeken in openlijke oppositionele en expliciet politieke bewegingen. Zij zagen zich genoodzaakt hun maatschappelijke idealen te verbinden aan concrete acties zoals opstanden, aanslagen en samenzweringen die, vanwege hun vaak amateuristische omkadering, door de voogdijoverheden niet zelden hardhandig de kop in werden gedrukt. Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden voerde geen expliciete politiek van het vergeten uit.³⁵ Het is dan ook niet bevreemdend te bemerken dat tricolore kokardes, bonapartistische insignes en strooibiljetten of brochures tegen de Bourbons in een stad als Brussel niet enkel onder de toonbank van de hand gingen. De overheid liet het niet alleen betijen, ze werkte dergelijke ambivalente herinneringscultus zelf in de hand. Zo kon Jacques-Louis David, die in verband met de koningsmoord en bonapartistische activiteiten zijn vaderland in 1816 moest verlaten, zijn schilderij 'Le Sacre de Napoléon' en diverse geportretteerde Bonapartes in het Brusselse stadhuis tentoonstellen met goedkeuring van de regentieraad. Daarnaast achtten de lokale politionele diensten het niet nodig veel belang te hechten aan de bezoeken die Napoleons familie aan David en andere uitgeweken oud-revolutionairen bracht.³⁶

Eenzelfde dubbelzinnige houding tegenover Franse migranten met uitgesproken revolutionaire, bonapartistische of liberale voorkeuren kwam tot uiting in maçonnieke kringen. Willem I zag in de vrijmetselarij een middel om zijn staatsvormingsproces te ondersteunen. Beide koningszonen werden maçonniek actief in de Brusselse loge 'l'Espérance'. En hoewel zijn zwager de vrijmetselaars in tsaristisch Rusland het leven zuur maakte en een pauselijke veroordeling uit de Vaticaanse catacomben werd opgediept, bleef de Nederlandse

33 Herman-Theodoor Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795-1840* (Den Haag 1905-1922) v.8.1, 140: Brief van Chad aan Van Nagell (3-9-1819).

34 Colenbrander, *Gedenkstukken*, v.8.2, 538: Brief van Van Maanen aan Fabius (10-6-1821).

35 M. Lok, 'De cultuur van het vergeten onder Willem I', Rik Vosters en Janneke Weijermars (red.), *Taal, cultuurbeleid en natievorming onder Willem I* (Brussel 2012) 69-70.

36 NANL, 2.09.01 [Ministerie van Justitie] 488: Brief van Van Maanen aan Willem I (29-5-1822).

kroonprins zijn medewerking verlenen aan driehoekige activiteiten. Ondanks verwoede pogingen om een hechte broederband met de Noordelijke vrijmetselaars tot stand te brengen, bleef de francofiele blik in Brussel dominant. De intrede van Franse migranten in het hoofdstedelijke maçonnieke milieu is daar niet vreemd aan. *Régicides* en bonapartistische ballingen troffen er eminente juristen, leden van de hofhouding en Tweede Kamerleden aan, evenals de latere aanvoerdere van het Belgische liberale partijwezen. Hoewel rekruterend in een sociaal beperkt publiek, mag de invloed van sprekers als de voormalige Franse minister van Financiën Dominique-Vincent Ramel de Nogaret binnen de maçonnieke context niet gemarginaliseerd worden.³⁷ Het ontluikend liberalisme in de loges en de openlijke steun van kroonprins Willem aan de liberale zaak waren de Parijse vrijmetselaars ook niet ontgaan. Zowel ‘Les Amis Philanthropes’ als Willems ‘l’Espérance’ verbonden zich aan de Parijse loge ‘Les Trinosophes’, de trekpleister voor vooraanstaande liberale oppositiekrachten in Frankrijk. De strijd tegen restauratieve en reactionaire staatsbestellen kreeg daarmee een kleinschalig internationaal karakter dat oogluikend werd toegestaan door Nederlandse gezagsdragers.

De transfer van het Franse liberale denken

Kritische geluiden over het maatschappelijke en vooral het politieke leven tijdens de Restauratie waren niet enkel te horen in Brusselse loges, bij het nuttigen van faro of in en rond de Muntschouwburg. Na het Congres van Wenen verkreeg die dissonantie weerklink via dagbladen en allerhande publicaties. Publicisten-intellectuelen, politiek haast gemarginaliseerd, zagen zichzelf als woordvoerders van een maatschappelijke zaak.³⁸ De ideeën die in krantenkolommen of in brochures verkondigd werden waren geenszins nieuw, maar in een turbulente periode waren vrije meningsuiting en persvrijheid van vitaal belang om de verworven burgerrechten te beschermen tegen reactionaire dreigingen. Op welke manier het recentelijk gecreëerde Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zich diende te verhouden tot de directieven van congressen en ambassadeursconferenties is dan ook een pertinente vraag.

Journalistieke activiteiten waren in het begin van de negentiende eeuw onvoldoende ontplooid.³⁹ Door de lage scholingsgraad, het analfabetisme en de beperkte kennis van het Frans bleef het krantenmedium een product in handen van een hoog opgeleid en economisch goedgelees publiek. Naast sociale, finan-

37 SAB, MM.3 [Politionele gebeurtenissen]: Informations secrètes, [1823, november] & NANL, 2.21.114.03 [Fonds Van Maanen], 120: Rapport van De Wargny (23-10-1828).

38 Christophe Charle (*Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'une histoire comparée* (Parijs 2001) 15, 25-26) stelt dat het begrip *intellectueel* pas van toepassing is op het einde van de negentiende eeuw. Toch meldt hij dat schrijvers en journalisten in de eerste helft van de negentiende eeuw een strijd aangaan om de culturele en symbolische macht.

39 Zie onder meer Christophe Charle, *Le siècle de la presse* (Parijs 2004) 23-33.

ciële en culturele barrières was het jarenlange persregime van keizer Napoleon niet bevorderlijk geweest voor journalistieke bedrijvigheid. Nadat de adelaar als soeverein van Elba door het leven ging, had de Nederlandse vorst in 1814 de volledige persvrijheid in zijn zuidelijke voogdijgebieden ingesteld. De grondwet van 1815 gaf deze vrijheid brede omkadering, maar toen de Europese rust werd verstoord door de terugkeer van de Franse keizer besloot de overheid de persvrijheid in te perken. Het waren voornamelijk Franse migranten die zich na de Slag bij Waterloo in de Zuidelijke Nederlanden bekwaamden als journalist, publicist of broodschrijver.

De toestand in Frankrijk was voor overheidskritische geluiden allerminst gunstig te noemen. De wetgever had persdelicten toevertrouwd aan extrajuridische instellingen en er buitensporige straffen aan verbonden. Met rigoureuze wetten trachtte Parijs iedere mogelijke subversieve stem monddood te maken, waardoor elke beeltenis van driekleurige banieren en verwijzing naar de Franse Revolutie verwijderd werd. Om te ontsnappen aan dergelijke bepalingen legden de ingeweken Fransen in de Zuid-Nederlandse stedelijke milieus zich toe op journalistieke activiteiten en konden zij in politieke netwerken en sociale ontmoetingsgelegenheden hun politieke aspiraties en ontevredenheid verspreiden.⁴⁰ De door de Nederlandse constitutie gewaarborgde menings- en persvrijheid vormde voor de negentiende-eeuwse liberalen de hoeksteen voor een burgerlijke samenleving. Openbaarheid van bestuur was een hulpmiddel om gewantrouwde gezagsdragers te controleren en mogelijk machtsmisbruik tegen te gaan. De vrije meningsuiting diende daarbij eveneens als middel om het individu op te voeden en tot burger te vormen. Het gebruik van ideologisch beladen kleuren en revolutionaire symboliek hielp mee de politieke opvattingen kracht bij te zetten. Kranten, beelden en prenten droegen bij aan de politisering van het liberale bewustzijn.⁴¹ Communicatie en burgerlijke interactie werden aangewend om vrijheid en vooruitgang als liberaal doel te bereiken.

Veel ruimte om hun ideeën te uiten hadden de liberalen echter niet. Het was niet evident om openlijk te sympathiseren met de Franse Revolutie in het Europa dat het Congres van Wenen voor ogen had. De koningsmoord, de Jacobijnse terreur en het napoleontisch despotisme stonden bij velen nog in het geheugen gegrift als ware het een liberale samenzwering van Verlichtingsfilosofen. De liberale Franse omwenteling propageren was geen sinecure, temeer daar linkse krachten zich er wel degelijk van bewust waren dat de Franse keizer voor staatkundige stabiliteit en interne maatschappelijke vernieuwing had

40 Voor een uitgebreidere uiteenzetting over de louter journalistieke activiteiten van Franse migranten tijdens de eerste jaren van Willem I's bewind, zie: W. Lemmens, 'Het ontlukend liberalisme. Franse migranten, hun netwerken en journalistieke activiteiten in de Zuidelijke Nederlanden (1815-1820)', *Revue Belge de Philosophie et d'Histoire/Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 89 (2011) 3-4, 1165-1191.

41 Over het gebruik van de tricolore en aanverwante symbolen uit de lange Franse Revolutie, zie: Maurice Agulhon, *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880* (Parijs 1979) 36.

Afb. 2 De traditionele symboliek in de strijd tussen verlichten en dompers in een karikatuur uit *Le Nain Jaune Réfugié*, v.4 (1816), 543-544.

gezorgd. De ambigue relatie tussen het liberalisme, het bonapartisme en het republikeinse gedachtegoed hoeft in de eerste decennia van de negentiende eeuw daarom niet te verbazen. Meer nog, waren het vooraanstaande liberalen zoals Benjamin Constant niet die openlijk hun steun betuigden aan Napoleon, al was het maar om in hem de beschermer van de liberale verworvenheden te beschouwen tegen een mogelijke contrarevolutie.

Constants staatkundige ideeën, sacralisering van burgerrechten en fulminaties tegen reactionisme vonden weerklank in de Brusselse migrantenbladen als *Le Nain Jaune Réfugié* en *Le (Vrai) Libéral*. Het waren dagbladen waarmee Louis-Augustin Cauchois-Lemaire en zijn metgezel Isidore-Marcelin Guyet de politieke ideeën van Benjamin Constant verspreidden. De twee Parijzenaars werden daarin bijgestaan door een colonne van uitgeweken en uitgewezen liberalen en bonapartisten, en konden op bescherming rekenen van de Brusselse elite en gezagsdragers.⁴² In hun strijd tegen de Bourbons en conservatief Europa, en in hun verdediging van de liberale erfenis van 1789, maakten de opstellers van de opiniebladen gebruik van de relatieve tolerantie van de Nederlandse overheid om met scherp te schieten op hun tegenstanders. Dat de bladen niet hoog opliepen met buitenlandse vorstenhuizen staat buiten kijf: de Bourbons – zowel in Parijs als in Madrid op de troon – en Metternich werden regelmatig op de korrel genomen. De Nederlandse regering ontsprong de dans

⁴² ANF, F7 [Politieserie], 6812/1829: Brief van de Politiecommissaris te Cambrai aan de Minister van Politie (28-11-1816) en ibidem (02-01-1817).

zelf ook niet, al kon de overheid de door de Fransen gepropageerde ideeën aanwenden om haar eigen positie in het Europese bestel te bestendigen. Buitenlandse gezanten oordeelden misnoegd over de grondwet die Willem I had laten goedkeuren. Diezelfde constitutie werd in Brusselse krantenkolommen opgehemeld als de basis van een moderne en gematigd liberale staat.

Het constitutionalisme, een onschendbare vorst met verantwoordelijke ondergeschikten en vrije instellingen, vormden de denkbeelden van Cauchois-Lemaire en consorten. De scheiding van de vorstelijke, de uitvoerende, de wetgevende en de rechterlijke machten vormde een sleutelement in hun ontluikende liberale visie. In het koninkrijk van Willem I had de grondwet echter niet op alle vragen een eenduidig antwoord voorhanden. Het ontbreken van duidelijke grondwettelijke voorwaarden kwam tot uiting in de overheidsop treden tegen migranten. Het lijdt geen twijfel dat de regering in verlegenheid werd gebracht door de venijnige pennentrekken van Franse immigranten aan het adres van Europese conservatieve kronen. Parijs, Berlijn en Wenen vonden de journalistieke uitlatingen al te gortig en hekelden de lakse houding van Willem I tegenover de ballingen en vluchtelingen. Justitieminister Van Maanen had met de *loi des 500 florins* al een eerste veldslag gewonnen in de strijd tegen buitensporige krantenbulletins, maar met persprocessen kregen de journalisten meer luister. De oorzaak van de journalistieke agitatie was, aldus de gezanten, de tolerantie voor Franse *régicides* en bonapartisten in de Zuid-Nederlandse hoofdstad. Om de pers te muilkorven dienden in eerste instantie de publice-rende vreemdelingen verwijderd te worden.

De buitenlandse druk werd gestaag opgevoerd en de ambassadeurs in Parijs neigden naar expliciete stellingname namens de geallieerde mogendheden. De ijverige houding van 'de kleinen kregelen La Tour du Pin', zoals Falck de Franse gezant in Brussel omschreef, was symptomatisch voor de visie van buitenlandse autoriteiten.⁴³ De Nederlandse vorst mocht dan wel schermen met de proscriptielijsten en de visa die door de Franse politie zelf werden opgesteld, schuilen achter de machtige Britse rug volstond niet langer. Zowel de Hertog van Wellington als de Engelse diplomatie trachtte Willem I ondershands tot beweging aan te zetten. In april 1817 werkte de ambassadeursconferentie een protocol uit dat voorzag in de uitzetting van de voornaamste zondaars van de Honderd Dagen.⁴⁴ Als paria's konden ze op het Europese continent niet meer op ondersteuning rekenen. In de praktijk liep het echter anders. Uitzonderingsmaatregelen van diverse hoven en aristocratische en militaire gezagsdragers maakten een adequaat uitzettingsbeleid onmogelijk. Om toch enigszins tegemoet te komen aan de verzuchtingen van het Weens Europa, kregen de auteurs van *Le Nain Jaune Réfugié* en *Le Vrai Libéral* het verzoek om Willems grondgebied te verlaten. Het beschimpen van de Spaanse Ferdinand VII gaf Van Maanen de gelegenheid om op te treden.

43 Anton-Reinhard Falck, *Brieven van A.R. Falck, 1795-1843* (Den Haag 1857) 188.

44 Van Sas, *Onze natuurlijke bondgenoot*, 141-142.

Dat een uitwijzing mogelijk was, ondanks de constitutionele garantie op gelijke rechtsbescherming aan ieder individu, bleek al toen bonapartist Louis-Antoine de Sausset wegens conspiratoire verbanden in Brussel, en graveur Simon de Brieg, vanwege vermeende misdrijven, de Nederlanden moesten verlaten. Cauchois-Lemaire en zijn collega-journalist Guyet, die met twee andere journalisten hun heil elders dienden te zoeken, trokken via Hamburg naar Den Haag, waar ze elk een petitie opstelden en samen een brochure redigeerden om de schendingen van de grondwettelijke waarborgen te openbaren. Gesterkt door 'l'air de la liberté'⁴⁵ en steunend op het historische asielrecht van de Nederlanden, trachtten beide publicisten hun uitzetting te voorkomen. In *Appel à l'opinion publique* namen ze de handschoen op voor alle Franse vluchtelingen in het land. In het Europa was er slechts één oord waar de ongenode gasten terecht konden: het Koninkrijk der Nederlanden, 'ce lieu d'exil, devenu la patrie de tout homme qui pense, allait être le centre de la civilisation. Quel lien eût opéré ce prodige? ... La Liberté'.⁴⁶ Opgejaagd door de politieke inquisitie zouden de *proscrits* overal geweerd worden en als eeuwige vagebonden het continent afschuimen. De Tweede Kamer boog zich uiteindelijk over de affaire, die al publieke aandacht had verkregen en die de kernproblemen van restauratief Europa aan de orde stelde. Ze verkoos er echter voor de asielkwestie niet te laten uitgroeien tot een staatkundig probleem. Kranten uit Gent, Antwerpen, Luik en Brussel brachten daarentegen wel het relaas van de *Le Vrai Libéral*-redacteurs. Van Maanens optreden en gerechtelijke willekeur werden allerminst geapprecieerd.

Om aan buitenlandse druk te ontkomen werd toevlucht gezocht in het aanscherpen maken van de perswetgeving. IJdele hoop zo bleek. De overheid zag zich, mede door Britse beïnvloeding, verder genoodzaakt om ongewenste personen het land uit te wijzen. Het was het resultaat van een weinig adequaat overheidsoptreden, bovendien ongrondwettelijk van aard. Door de uitzetting van de voornaamste Franse liberale woordvoerders kwam de Nederlandse vorst tegemoet aan de eisen van de ambassadeursconferentie. Willem I had hiermee echter het probleem niet opgelost. De koning laveerde tussen de grondwettelijke bepalingen, de noodzakelijke orde en stabiliteit voor het interne staatsvormingsproces, en de dépêches die de restauratieve kabinetten verstuurden.

⁴⁵ *Le Nain Jaune Réfugié*, v.4 (1816, 370).

⁴⁶ Louis-Augustin Cauchois-Lemaire en Isidore-Antoine Guyet, *Appel à l'opinion publique et aux États-Généraux du Royaume des Pays-Bas, en faveur des proscrits français, contre leurs proscriptionnaires, par MM. Cauchois-Lemaire et Guyet, domiciliés pendant dix-sept mois, à Bruxelles, sous la garantie de l'article IV. de la Loi fondamentale; exilés, le 24 mai 1817, en vertu d'une lettre de cachet lancée par M. le Comte de Thiennes, Ministre d'État* (Den Haag 1817) 26-27.

‘Fransche flikkers’ als steunpilaren van het koninkrijk

Vijf jaar na de implosie van het napoleontische bestel bleek de vrees voor revolutionaire agitatie allerminst weggeëbd.⁴⁷ In de jaren 1820 moesten de leden van de Heilige Alliantie zelf het hoofd bieden aan binnenlandse problemen. Hun aandacht voor het door bij gratie van het Wener Congres opgerichte Verenigd Koninkrijk der Nederlanden nam af. Pruisen was het toneel van geagiteerde studentenbewegingen. Frankrijk had haar handen vol aan het verijdelen van bonapartistische samenzweringen en waakte met militair ingrijpen over de Bourbonmonarchie in Spanje. Tenslotte zorgden opstanden in Piëmont en Napels voor hoofdbrekens in het Oostenrijkse keizerrijk. De uitzetting van Cauchois-Lemaire en de terugkeer van *régicides* naar hun vaderland, mogelijk gemaakt door een koerswijzing van Lodewijk XVIII's ministerie, had het revolutionaire vuur allerminst laten uitdoven. Het weren van liberale bacillen en revolutionaire virussen deed de internationale migratie van ongewenste individuen alleen maar toenemen en maakte politieke controle des te meer problematisch. De ministeries, en de regering van Willem I in het bijzonder, meenden dan wel door een aanscherping van het uitwijzingsbeleid een dam te hebben opgeworpen tegen subversieve sujetten, maar werd daarmee ook het ideologische en politiek-culturele conflict beslecht?

De dreiging vanuit Frankrijk bleef aanhouden, niet vanuit militair oogpunt maar wel voor wat betreft het personenverkeer en de ideeënstromen. Het contrast tussen het strenge persregime in de Franse hoofdstad en het relatief vrije literaire verkeer in Brussel vergrootte zich door de migratie van vooral Parijse drukkersgasten, drukkers en boekhandelaars. Waren in het Brussel van 1814 5% drukkers en boekhandelaars van Franse origine, in 1829 bedroeg hun aandeel één op vijf.⁴⁸ Zij legden zich, zoals hun Brusselse collega's, ander andere toe op het nadrukken van Franse literaire werken, politieke traktaten of in Frankrijk verboden sensationele lectuur, zoals Pierre-Jean de Bérangers politieke liederen, die met diligences of vrachtkarren over de grenzen werden verhandeld. Verkregen Brusselse boekhandelaars en drukkers als Wahlen en Weissenbruch – die beiden een schare *régicides* en verbannen bonapartisten herbergden – een flinke stuiver voor hun ongebreidelde kopieerzucht, dan was dat niet in het minst vanwege de steun die Willem I bood aan het drukkersbedrijf.⁴⁹ De uitgevers, drukkers en boekhandelaars ontplooiden een uitgebreid netwerk in binnen- en buitenland.

47 S. Hazareesingh, 'Memory and political imagination. The legend of Napoleon revisited', *French History* 18 (2004) 4, 464.

48 Gegevens op basis van onderzoek van de Brusselse volkstellingen (uit 1816 en 1829) bewaard in het Brusselse Stadsarchief.

49 M. Thielemans, 'De aanzet van de industrie in het Brusselse vóór 1830', *Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België* 38 (1984) 149, 179-181. Over de nadruk, zie: Herman Dopp, *La contrefaçon des livres français en Belgique, 1815-1852* (Leuven 1932) & François Godfroid, *Aspects inconnus et méconnus de la contrefaçon en Belgique* (Brussel 1998).

Het anti-restauratiedenken en liberale propaganda bleef niet beperkt tot brochures in boekhandels. Na de uitzettingen van Franse journalisten in 1817 en de veroordelingen van Nederlandse krantenschrijvers ontstond in de Brusselse redactie van *Le Vrai Libéral* een leegte. De Parijse eigenaar koos voor zijn nieuwe werknemers uit een bassin van ontevreden twintigers en getalenteerde liberale idealisten in de Franse hoofdstad. Justitieminister Van Maanen, die na de eliminatie van Falck binnen de Staatssecretarie meer zijn invloed op de koning kon laten gelden, trachtte vanuit Parijs de nodige informatie te vergaren. Ontoereikend, daar Van Maanen aan de vorst meldde dat ‘de nieuwe schrijver van den Vrai Libéral wederom een uitgeweken franschman’ was.⁵⁰ Door de strenge Franse perswetgeving waren jonge schrijvers maar al te bereid om hun pen aan te wenden voor de liberale en antirestauratieve zaak in Brusselse gerenommeerde kranten. De overheid poogde met uitzettingsbesluiten de journalistieke migratie een halt toe te roepen maar een inefficiënt politieapparaat deed dergelijk ingrijpen teniet. Zelfs nadat de nieuwe uitgever van *Le Vrai Libéral* met medewerking van Falck een vijandig overnamebod had weten af te slaan en met *Le Courrier des Pays-Bas* de liberale lijn doortrok, bleken Franse opstellers zeer gewild. Anno 1824 bestond de volledige redactie van de liberale Brusselse krant uit Franse immigranten.

Ondanks zijn eigen revolutionair verleden kon Van Maanen de vooruitstrevende ideeën die ‘Fransche flikkers’⁵¹ in kranten, cafés en leesgenootschappen verkondigden maar matig appreciëren. Daar tegenover hadden de Zuidelijke journalisten al enige ervaring met de autoritaire trekjes van de minister die zijn departement met missiven en directieven overlaadde. Toch wendde de regering van Willem I de Brusselse liberale geluiden aan om haar beleid kracht bij te zetten. Naast de slepende onderhandelingen met de Heilige Stoel over een mogelijk nieuwe conventie, nam de regering het initiatief om de priesteropleiding op te waarderen. Daarvoor riep ze, analoog aan de kerkelijke politiek van Jozef II, te Leuven het Collegium Philosophicum in het leven. Ze trachtte de ondermijnende invloed die uitging van aan de Franse grens gelegen jezuïetencolleges te dwarsbomen. Om een dam op te werpen tegen het toenemende papisme en om klerikaal geïnspireerde dagbladen de mond te snoeren, zocht de Nederlandse overheid haar toevlucht tot het liberale antiklerikalisme en de geconstrueerde jezuïetofobie van de in hoofdzaak Franse journalistieke krachten in de Zuid-Nederlandse hoofdstad.⁵²

Waar in Den Haag de Tweede Kamerleden debatteerden over de priesteropleiding, was Brussel het decor van antiklerikale agitatie. De begrafenis van

50 NANL, 2.02.01 [Staatssecretarie & Kabinet des Konings], 6527: Brief van Van Maanen aan Willem I (18-7-1820).

51 Algemeen Rijksarchief Brussel (verder ARAB), T410 [Fonds Van Meenen], 12: Brief van Van de Weyer aan Van Meenen (7-4-1816).

52 Voor de jezuïetofobie in de Nederlanden, zie P. Margry, ‘“Jezuïetenstreken”. De attributie van bedrog en de constructie van mythen in het Nederland van de negentiende eeuw’, *De Negentiende Eeuw* 28 (2004) 1, 39-64.

Jacques-Louis David bood gelegenheid om de gemoederen te verhitten. De Franse revolutionaire schilder stond al geruime tijd afkerig tegenover het kerkelijke instituut. Zijn uitvaart kreeg evenwel een religieuze omkadering. Het was geen plotse religieuze inkeer, maar een expliciet antiklerikale daad. Om de corrupte en baatzuchtige attitude van de clerus te beproeven, bleven Davids vrienden aandringen op een kerkelijke plechtigheid.⁵³ Initiatiefnemer was Louis de Potter die middels financiële overtuigingskracht Brusselse clerici in de antiklerikale setting liet opdraven. De Potter slaagde erin de priesterlijke waardigheid aan te tasten. Wederom, want hij had tijdens en na zijn ervaringen in Italië al voldoende blijk gegeven van wantrouwen en afschuif jegens de kerkelijke hiërarchie. De affaire kreeg veel weerklank in lokale liberale kranten. De Brusselse bladen wendden Davids begrafenis aan om hun liberale proteststelsel te uiten. De intolerante houding van de kerkelijke hiërarchie werd aan de kaak gesteld. De clerus gooide daarna olie op het vuur. Abbé Félix, een uitgeweken Franse geestelijke, sprak in de parochiale kerk een sermoen uit dat in liberale kringen op veel bijval kon rekenen. Félix hield een vurig pleidooi voor de oprichting van het priestercollege in Leuven en onderstreepte de rol van clerici als burgers in het koninkrijk. Onder kerkelijke druk werd de abbé verplicht zijn soutane aan de wilgen te hangen. Dit was koren op de molen voor de antiklerikale krant *La Sentinelle*. De opsteller van dienst was Charles Froment, een gedeseerde Fransman die nota bene vermomd als geestelijke zijn geluk in Brussel kwam beproeven. Froment, wiens korte verblijf bij *Le Courier des Pays-Bas* niet onopgemerkt bleef voor justitieminister Van Maanen, poogde de dompers van de moderne samenleving te kielhalen met zwartgallige pennentrekken en mordante liberale pijlen.⁵⁴

‘La société d’adoration mutuelle’, het monsterverbond en de Franse pennentrekken

De ruggensteun die *Le Courier des Pays-Bas* medio jaren 1820 was, werd een blok aan het gouvernementele been. De liberale krant en zijn Franse opstellers konden in Brussel rekenen op een trouw lezerspubliek. In de voetsporen van de ingeweken journalisten traden vanaf 1826 Nederlandse twintigers die, uitgesloten van enige politieke activiteit, zich toelegden op het verder politiseren van de samenleving. De basisprincipes die deze jonge generatie uitdroeg, waren geenszins nieuw, maar in tegenstelling tot de antiklerikale satirische en constitutionele opinies, waren ze ingebed in een liberaal romantisme zoals het Parijse vlaggenschip *Le Globe* uitte. Dit politiek eclecticisme werd eveneens uitgedra-

⁵³ SAB, MM.4 [Politieonle gebeurtenissen]: Informations secrètes, [1826, februari]. *Le Courier des Pays-Bas*, 3-1-1826 (#3, 3), 4-1-1826 (#4, 4) & 17-2-1826 (#48, 3).

⁵⁴ *La Sentinelle ou Revue des Spectacles et de la Littérature*, 12-2-1826 (#7, 158) & 19-2-1826 (#8, 188-189).

Afb. 3 Lithografie aangeboden bij La Sentinelle du Royaume des Pays-Bas, 19-2-1826, #8.

gen in de door de overheid ingestelde openbare lessenreeks in het Brusselse museum. De jonge generatie en gemigreerde Franse publicisten en leerkrachten vormden de toegangspoort voor politieke ideeën.

De kloof tussen de overheid en haar liberaal gezinde onderdanen groeide gestaag. Vele burgers, gevoed door de redacteurs van *Le Courier des Pays-Bas* en de ijverige Franse opiniemakers die zich als woordvoerders opwierpen, keerden zich openlijker tegen Van Maanens bestuursstelsel. De in kranten en in taveernes vertolkte ideeën strookten noodzakelijkerwijs niet met de visie die de justitieminister de koning voorspiegelde. Vooral de discussies over de rechterlijke organisatie, de herziening van Napoleons strafwetboeken en de onderwijskwestie domineerden het politieke toneel. Een onafhankelijke, objectieve rechterlijke macht en een billijke perswetgeving waren de strijdpunten. Uiterekend in deze trad de overheid ondoordacht op. De ontevredenheid nam nog toe door nieuwe uitwijzingen van Franse journalisten. Zo raakten Benjamin Bellet en Henri Jador van het Brusselse blad *L'Argus* in opspraak door hun kritische bemerkingen over de fiscale regelgeving, en werd de in Parijs bij verstek veroordeelde publicist Louis Fontan verzocht het grondgebied te verlaten. Édouard Ducpétiaux, die al eerder in aanvaring met Van Maanen was gekomen, nam het in de liberale *Courrier* op voor de uitgezette Fransen. De justitieminister werd beladen met alle zonden Israëls. In de ogen van de Zuidelijke opiniemakers was Van Maanen, als habitué van de koning, verantwoordelijk voor alle vorstelijke handelingen.

De schrijvers van de Brusselse liberale kranten, uitgesloten van het actief politiek burgerschap en gedreven door hoge (liberale) verwachtingen van Willem I, zochten en vonden steun bij twee diverse groeperingen. Enerzijds onderhield de 'société d'adoration mutuelle',⁵⁵ zoals de redactie van *Le Courrier* smalend werd genoemd, de banden met *régicides* als Bertrand Barère die zijn afkeer voor de Restauratie nauwelijks kon verbergen.⁵⁶ Daarbij kwamen nog tal van democratisch geïnspireerde Italiaanse vluchtelingen, met Filippo Buonarroti als exponent.⁵⁷ De dagelijkse gesprekken in het redactielokaal en in de *Librairie Parisienne* verontrustten de overheid, temeer de migranten en de liberale redacteurs frequent werden aangetroffen aan de Muntschouwburg en in cafés waar ze de gasten met bier en jenever paaiden. Anderzijds werd het expliciet antiklerikale karakter afgeschud en vonden de opiniemakers de vermeende gematigdheid van katholieke milieus niet meer afschrikwekkend. De *Unie* werd zo een klankkamer van heterogene krachten, waar de roep om vrijheid eerder een modewoord was dan dat het een gedegen toekomstperspectief bood.

Het Monsterverbond had niet alle liberalen weten te overtuigen. Jozefistische idealen en Voltairiaanse ideeën bleven bij enkelingen overeind. Het samenwerkingsverband met klerikalen versterkte hen in hun opvatting dat perfide klerikale idealen niet uit de wereld waren. Een dreiging van een paapse dominantie bleef brandend actueel. De overheid riep de hulp in van Franse journalisten die met een hevig antiklerikale discours en venijnige pennentrekken weerwerk zouden kunnen bieden aan het jeugdig idealisme. De regering stond bij gebrek aan een gedegen Franstalige krant in de Zuidelijke Nederlanden quasi machteloos tegenover de oppositionele artillerie. De *Gazette (Générale) des Pays-Bas* was niet meer dan een veredeld besluitenblad en het financieel ondersteunen van Froments *La Sentinelle des Pays-Bas* bood geen oplossing aan het structurele probleem. Dat er ook Franse vluchtelingen waren die uit geldgebrek bereid waren hun kennis en stijl aan te bieden, was de overheid niet ontgaan.

Wellicht de meest bekende vertolker van het bewind van Willem I in het Zuiden was Georges Libri-Bagnano. Deze fraudeur van Italiaanse afkomst die door de Franse koning Charles X was verbannen, verkreeg in 1825 toestemming zich in de Nederlanden te vestigen. Voordat hij de toorn der unionisten had gewekt, verkeerde Libri door zijn goede verstandhouding met Louis de Potter in het gezelschap van Franse uitgewekenen en Nederlandse journalisten. De relatie met de *Courrier*-club verzuurde nadat de Italiaan de concordataire politiek en het strafrecht verdedigde. Libri kwam in het geveel bij de regering en kon vooral rekenen op de steun van Van Maanen. De minister zag

55 Georges Libri-Bagnano, *Les crimes d'un honnête homme* (Den Haag 1832) 180.

56 NANL, 2.09.01 [Ministerie van Justitie], 4586: Nota van een geheim agent (30-12-1828). Colenbrander, *Gedenkstukken*, v.9.2, 363; Brief van Van Maanen aan Falck (11-4-1828).

57 *Procès porté devant la Cour d'assises du Brabant méridional, contre L. de Potter, F. Thielemans, A. Barthels, J.-J. Coché-Mommens, E. Vanderstraeten, et J.-B. de Nève accusés d'avoir excité directement à un complot ou attentat ayant pour but de changer ou de détruire la gouvernement du Royaume des Pays-Bas*, Brussel: Brest van Kempen, 1830, v.1, 76 (Brief n°32 van De Potter aan Tielemans, 14-07-1828).

in hem een gedreven en geestdriftige broodschrijver. Met financiële bijstand van het bestuur had Libri reeds een drukkerij in Brussel geopend. De overheid had met Libris dagblad *Le National* de handschoen opgenomen.

Een gelijksoortig beeld bij Charles Durand.⁵⁸ Deze veroordeelde Fransman vestigde zich na omwegen in Italië en Zwitserland in de Zuid-Nederlandse hoofdstad en onderhield evenzeer vriendschappelijke betrekkingen met de schrijvers van *Le Courier des Pays-Bas*. In Brussel onderhield hij het publiek met literaire en filosofische voordrachten in het Park; dit tot nijd van Sylvain Van de Weyer, die in Durand een concurrent zag voor zijn eigen lezingenreeks in het museum. De Fransman hield vast aan het antiklerikaal liberalisme, ondersteunde de regeringsgezinde *Journal de Gand* en trok in drie brochures fel van leer tegen de unionistische ideeën van Louis de Potter.

Een koninklijk falen?

Willem I had zich in 1815 onder toeziend oog van de geallieerde mogendheden als vorst van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden laten inhuldigen. Napoleon was dan wel verslagen en verbannen, daarmee was de Franse Revolutie nog niet beëindigd. Vanaf zijn troonsbestijging tot in het najaar van 1830 voerde de koning met zijn ministers een inconsequent vreemdelingenbeleid uit. De voorgestane ministeriële besluiten strookten niet met de realiteit. Na Napoleons nederlaag hadden tal van personen die door restauratief Europa als ongewenste sujetten werden beschouwd hun toevlucht gezocht in de Zuid-Nederlandse hoofdstad. De voor het Congres van Wenen verregaande burgerrechten en -vrijheden creëerden het beeld van een tolerant Verenigd Koninkrijk der Nederlanden dat, steunend op de herinnering aan de oude Republiek, nog steeds als gastvrij geboekstaafd stond. Dat de Nederlandse koning dan als hoeder van de liberale zaak werd beschouwd, behoeft geen betoog. De geconstrueerde liberale aura rond de vorst en zijn land trok vele migranten en ballingen aan.

De overheid hinkte op twee benen. De tolerantie van nationale en lokale gezagsdragers voor Franse onderdanen bood de koning de gelegenheid de onafhankelijke positie van het koninkrijk te bestendigen. De grondwet was aanvaard en de geallieerde mogendheden konden na het Wenen Congres nog nauwelijks tot een compromis komen. Het buitenland – en voornamelijk Parijs – had zich niet in te laten met de interne Nederlandse keuen. Bovendien kon de regering amper adequaat optreden: de door de diverse kabinetten gewenste uitzonderingen en het gebrek aan voldoende rechtsgeldigheid maakten een efficiënt uitwijzingsbeleid onmogelijk. Ondanks binnenlandse kritiek had

⁵⁸ U. Lauts, ‘Uitreksel uit een’ brief over Charles Durand’, Petrus-Steven Schull en Adriaan Van der Hoop (red.), *Bijdragen tot boeken- en menschenkennis, 1^e deel* (Dordrecht, 1832) 190 & *La Sentinelle du Royaume des Pays-Bas*, 20-9-1829 (#38, 297).

de koning de Heilige Alliantie met enkele uitzettingen toch tevreden kunnen stemmen, maar meer dan een symbolische geste was dat niet.

De uitgewezen en uitgeweken Fransen hadden zich redelijk snel ingebed in stedelijke culturele sferen en introduceerden nieuwe culturele en politieke praktijken. Drinkend en discussiërend in drankslijterijen, boeken en brochures becommentariërend in leesgenootschappen of -kabinetten, opinievormend in straten, op pleinen en in parken, de samenleving politiserend met krantenartikelen: de invloed die van de Franse migranten in Brussel uitging is niet te onderschatten. Het had haast een epidemiologisch karakter. Ondanks het gebrek aan massacommunicatiemiddelen verspreidden de ideeën zich relatief snel. De overheid liet dit in eerste instantie betijen, en erkende rijkelijk laat dat ze het paard van Troje had binnengehaald. De mobiliteit van burgers en de circulatie van ideeën een halt toeroepen behoorde niet tot de mogelijkheden. Toen in eigen land een mondige, geïdealiseerde maar politiek geïsoleerde generatie op het voorplan trad, hanteerde het regime van Willem I de snedige en antiklerikale penntrekken van exponenten van de Franse politieke cultuur om het eigen beleid en de eigen constitutionele interpretaties te behartigen. De aanwezigheid van Franse liberale publicisten, een ondergewaardeerde ambitieuze generatie en het dubbelzinnig overheidsoptreden leidden tot Babylonische spraakverwarring.

Zo leverden de Franse migranten, naast autochtone publicisten, een bijdrage aan een liberaal bewustwordingsproces van in hoofdzaak via opiniebladen, politieke brochures, theatervoorstellingen en in cafés of genootschappen opgeleide groepen. Zij hanteerden daarbij een veelal spottende stijl die de regering op buitenlands vlak in verlegenheid bracht. De grondwettelijke tolerantie tegenover migranten, het gedogen van liberale aspiraties en de steun aan literaire en sociale activiteiten bleken in een later stadium nefast voor de politieke stabiliteit van Willems koninkrijk. Maar de overheid slaagde er zelf niet in een eensluidend antwoord te bieden op de politieke verzuchtingen. De invloed die uitging van de Franse inwijkelingen op het intellectuele milieu in de Zuidelijke Nederlanden was dus allesbehalve gering.

Wim Lemmens (1986) behaalde zijn masterdiploma Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel (2008). Aan de Université Paris-i (Panthéon-Sorbonne) zette hij zijn opleiding verder en behaalde daar in 2009 met Les fléaux de France en Eden? Les réfugiés français dans les provinces méridionales et la genèse du libéralisme belge (1815-1820) (prom.: Prof. Dr. Philippe Boutry) het diploma Master d'Histoire 2 – Recherche [Histoire des sociétés occidentales et contemporaines (xixe-xxe siècles)]. Sinds datzelfde jaar is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Liberaal Archief te Gent en aan de Vakgroep Geschiedenis van de Vrije Universiteit Brussel waar hij een doctoraat voorbereidt over liberale journalistieke netwerken en ideeënverspreiding in het vroegnegentiende-eeuwse België.

Drs. Wim Lemmens (Liberaal Archief, Gent), Vrije Universiteit Brussel, wlemmens@vub.ac.be